

MİSTİSİZMDE TANRI MEFHUMU

Prof. Dr. FRIEDRICH HEILER, MARBURG. *

İlâhiyat, Allah bilgisidir; onun vazifesi, sistematik bir şekilde Allahın zat ve faaliyetini gösterip Allah hakkında cari olan tasavvurların doğruları ile yanlış, bulanık ve bozukları arasında sınırlar tespit etmektir. . Bir Alman ilâhiyatçısı, "İlâhiyatın hususiyeti, tahdit etmektir" demiştir. Halbuki Allahın hususiyeti hudutsuzluktur. Bundan dolayı, şu soru meydana çıkar: İlâhiyatın tahdit edici hususiyeti ile maalesef tasavvur ve mefhumların tahdid edilmesinden başlayarak nihayet insanlar arasında sınırlar çekilmesine, bir kısım insanların zındık sayılmasına veya onların muayyen bir dinî cemaattan çıkarılmasına kadar muhtelif acı hadiseler vaki oldu ki bizce bunlar, hududu olmıyan Allah tasavvurunu tahdit edip küçümsemekten başka bir şeye yaramamaktadır. Allahın zatı hakkında fikir edinmek istersek, ilâhiyatçılara değil, *homines religiosi*, yani din âdamlarına, Allahı müşahede edip sesini vasıtasızca dinlemiş, kendisiyle şahsi münasebette bulunmuş olan ariflere müracaat etmeliyiz. Bu arifler iki kısma bölünmektedir: Peygamberler¹ ve mistikler². İkisi de bir tek kökten gelişmiştir: *entusiastlar*, Allahla dolu olan, vecidde istigrak eden şahsiyetler. Onların Allah bilgisi, ilâhiyatçılarda olduğu gibi iştikak edilen, tefekkürü dayanan bir bilgi değil, bilâkis vasıtasız, iç tecrübeden çıkan bir irfandır. O insanlar, Allaha raslamışlardır; kendisine dış dünyada değil, kendi içlerinde tesadüf etmişlerdir; halbuki iç tecrübelerine, *vizyon* (rüyet) ve *audizyon* (işitmec) halinde bu dört cihetin dünyasında hislerle duyulacak bir ifade

* [Bu makalenin müellifi Profesör D. Dr. Friedrich HEILER 1892 Münih'te doğmuştur. 1918 senesinde çıkan tezi "*Das Gebet*" (Dua) ona bütün Avrupa'da derhal şöret kazandırmıştır; muhtelif millet ve dinlerde-en iptidai kavimlerden başlayarak ta mistigin en yüksek şekillerinde kadar-dua ve niyazın muhtelif şekillerini göstermeğe çalışan bu kıymetli eser 1923 senesine kadar birbirinden geniş olan beş baskı görmüştür. 1921 senesinden beri, Friedrich HEILER Marburg Üniversitesinde Mukayeseli Din Bilgisi Profesörüdür. Bir çok eserlerinde, bilhassa Hind mistik cereyanları ve hristiyanlığın eski tarihi ile meşgul olup birbirinden ayrılmış hristiyan mezheplerini birleştirmek için senelerce çalışmıştır. Bugünkü Avrupa ilâhiyatçıları arasında, HEILER hususî bir yer almaktadır; çünkü pek müteassıp ve ilâhi vahyi yalnız hristiyanlıkta gören dar ufuklu teolojik sistemlere karşı mücadele edip bütün insaniyette mevcut olan ilâhi hakikatı sayısız makale ve konferanslarında göstermeğe uğraşıyor. İlâhiyatçı sıfatile bu büyük hedefi gözönünde tutan Heiler, din bilgini olarak bilhassa din tarihinde göze çarpan iki büyük dindar tipinin hususiyetlerini belirtmeğe çalışmıştır: peygamberlerin ve mistiklerin. Bir tek kökten gelen bu iki tipin Allah mefhumları birbirinden farklıdır; ikisi de hemen her dinde az çok vazih bir şekilde mevcuttur. Halbuki esas itibarile "peygamberane" yani ilâhi vahy alan bir şahsiyet taraftından tesis edilen dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dinlerinde mistik cereyanların pek kuvvetli olmalarına rağmen daha fazla peygamberlerin faal, vaad ve vaidde bulunan Allah mefhumu görünmektedir. Öbür taraftan Hinduizm, Buddizm, Neoplatonizm tamamen mistik kurtuluş dinleridir; onlarda mistik tanrı mefhumu kendini -en mükemmel şekilde göstermektedir. Bu sebeptendirki müellif, bu makalesinde misallerini ekseriya bu dinlerden ve hristiyanlıkta mevcut olan mistik cereyanlardan almıştır; "Hristiyanlık" kelimesinin manâsı bu makalede ekseriya "hristiyanlıkta mevcut olan mistizizm" dir. Profesör HEILER'in bu makalesile umumi bir temel kurmasından sonra böyle bir işi İslâmiyet sahasında da yapmağa imkân vardır.]

¹ Gustav HÖLSCHER, *Die Propheten. Untersuchungen zur Religionsgeschichte Israels.* Leipzig 1914.

² Evelyn UNDERHILL, *Mysticism.* A. study of the nature and development of man's spiritual consciousness, London, 1911 1922 (almançası: *Mystik*, München 1928); William Ralph INGE, *Christian Mysticism* (Bampton Lectures) London 1899; Rudolf Franz MERKEL, *Die Mystik im Kulturleben der Völker*, Hamburg 1940.

vermeğe mecbur kalmışlardır. Musa'nın, Allahı yanan diken ağacında görmesi; İSAYA'nın, Rabbi mabedde altı kanadlı melekler maiyetinde yüksek bir tahtta heybetle oturarak müşahede'etmesi; İSA'nın, bulutlardan ilâhi pederin sesini "Sevgili oğlum budur" diye dinlemesi; bütün bu hadiseler dış dünyaya ait olan şeylerin farkına varış değil, insanın içinde vaki olan ve kendini dış şekillerde gösterecek kadar kuvvetli olan bir iç seyrediş, bir iç işidiş idi. Mistiklerin çoğunda da rüyet ve işitmeler vardır ama, bu gibi hadiseler onların tecrübelerinin yalnız kenar ve ufuklarına aittirler³. Onlar için, bütün dış vizyonlardan önemli olan, *visio intellectualis*, yani en yüksek kıymeti ve hakikati ruhan görmek ve bu hali bile aşarken, *unio mystica*'ya, vuslata, erişmektir, yani insanın içinin, sırrının, hududsuz lâhut ile bir olması hakkındaki tecrübeye varmak.

Halbuki bu son ve tamamen vasıtasız olan Allah tecrübesi, mistiklerde yalnız uzun, ciddi arama ve mücadelelerle hazırlanmış oluyor: *conversio*, tövbeyi, dış dünya ile münasebetlerin kesilmesini, *via purgativa* (temizlenme yolu) takip eder; yani insanın dış dünyadan ayrılıp, şehvi ve nefsi heves ve sevdaları yenmesi. Bundan sonra, kendini murakabe ve münacaat şeklinde gösteren *via illuminativa*, (yani, yegâne iyi ve hakiki olana teveccüh) vasıtasıyla *via unitiva*, vuslata götüren yol hazırlanmaktadır. Birden bire kendisi Allah tarafından yakalanıp vazifelerine çağırılan peygamberlerde olduğu gibi, mistik yolda gidenler için de Allah, tefekkür ve düşüncelerin bir neticesi değil, bir hayat gerçeği, tecrübe edilen bir hakikattir. Daha doğrusu, Allah, yalnız görülmüş ve yaşanmış olan bir şey değil, dert ve ıztıraplarda teecessüm eden bir varlıktır. Mistizmin büyük bir kısmı *Passion*-mistisizmdir. (Yani esas itibarile: hıristiyanlıkta İsa'nın ıztırap ve ölümüne teveccüh ederek onun dertlerini kendi kalbinde duymak suretile kalbi tasfiye etmeğe çalışan mistik yol; daha umumi bir manâda: dert ve ıztırapa büyük önem veren mistisizm). Bu, yalnız hıristiyanlıkta değil, Hind mistik cereyanlarında ve tasavvufta da göze çarpan bir haldir. Mistiklerde, mistik yolun ilk tasfiye mertebelerinde iç ıztırapları çektikleri gibi, yolun en yüksek mertebelerinde, vuslattan, Allahla doluluktan sonra bile iç boşluğunun korkunç, ifade edilmez acı ve mahv edici "susuzluk", "ruhun karanlık gecesi", "Allah tarafından terk ediliş", "kalbin sürgünlüğü", "dünyevi cehennem" ve bu gibi isimlerle tavsif edilen halleri yaşarlar⁴.

Mistiklerin tanrısı, görülüp yaşanmış olan bir Allah'tır, zihni bir teccid değil, yaşanan bir hakikattir (yani al-hayyu'l-Kayyum'dur). Bu, Hind Upanişadlarının ariflerine göre *satyasya satyam* "hakikatın hakikatı", EFLATUN'a nazaran τὸ ὄντως ὄν "var olan varlık"⁵, garptaki Ortaçağ mistiklerince *ens realissimum* "en gerçek varlık" dır. Bu mistik Allah tecrübesi bütün ırk, millet ve dinlerde aynıdır: Bu aynıyet, Çinde Taoismde, Hindistanda Brahmanism, Buddizm ve Hinduism, Yahudilikte, tasavvufta, hıristiyanlığın suryani ve mısırlı, yunan ve romalı, kelt ve jermen şekillerinde görülebilir. Bu mistik tecrübenin her zaman aynı olup Allaha giden mistik yolun da her yerde aynı olması gibi, mistiğin lisan ve kullandığı remizler de dünyanın dört köşesinde tabiatile aynıdır.

Böylece görülüyor ki, mistiklerin Tanrı mefhumu tektir. Mistisizmin muhtelif tip ve renkler göstermesine rağmen, bu muhtelif tipler ayrı ayrı millet ve ırklarda yanyana bulunmaktadır: Hindistanda mistisizmin iki zid cereyanın kutupları sayılan ŞANKARA ve RAMANUJA, tasavvufta İBNÜ ARABİ ve MEVLÂNÂ CELÂLETTİN, Yahudilikte Kabba-

³ UNDERHILL 2. Kısım, bab, 5.

⁴ Aynı eser, 2. kısım, bab 9.

⁵ *Bṛhad aranyaka Upaniṣad* II 3, 6.

⁶ PLATO, Rep. 6, 490 B.

lism ve Hassidism, şark hıristiyan dünyasında DIONYSIUS AREOPAGİTA ve “Yeni ilâhiyatçı” SIMEON, garpta ECKHART ve SUSO.

Bu şahsiyetlerde temsil edilen iki mistik cereyan-şahsi mistisizm ve şahsi olmıyan mistisizm⁷-arasındaki hudud kcsin görünmekle beraber ikisi de artık yüksek bir sentezde birleşmektedir. Şahsi olmıyan mistisizm, şahsi mistisizmi kendi ön ayağı olarak kabul ediyor; şahsi mistisizme gelince, Allahta göstermeğe çalıştığı şahsi tarafların, Allahın zatını kafi derecede tasvir edemediğine kanidir. Aynı şekilde bütün yüksek dinlerde iptidai-pratik ve zihni-teoretik—ingilizlerin söyledikleri gibi *devotional* ve *intellectual*⁸—mistik hem birbirinden ayrılıp hem de birbirine bağlanmaktadır.

Mistik Tanrı mefhumunun en mühim farika alâmeti ise, ilâhi sırrı bütün derinliğinde tanıyıp gerçekleştirmesidir. Mistik ve mister kelimelerinin kökü aynıdır: *μειν*, kapatmak *μειν τὸ στόμα*⁹ ağzı kapatmak, *μειν τὰς αἰσθήσεις* hisleri kapatmak¹⁰. Allâh, mutlak sırdır; insan tefekkür ve lisan kuvvetleriyle onu idrak etmekten uzak kalır; o, *ἀκατάληπτον* ifade edilmez ve *ἄρρητον* söylenilmez, dir; o, ortaçağ mistiklerine göre, *incomprehensibile* “idrak edilemeyen” ve *ineffabile* “ifadeye sığmıyan”dır. Veya LAOTSE'nin söylediği gibi “gizli olan, kavranamıyacak, bir isim ile vasıflandırılmıyacak, idrak edilemeyecek, ismi olmıyan, anlaşılması imkânsız olan varlık”tır¹¹.

Allaha dair ifadelerin ve kendisine teveccüh eden duaların en doğru ve en isabetli şekli süküttür. Çinin en eski mistik hikmet kitabında “*Tao*’yu bilen *Tao*’dan bahsetmez. *Tao*’dan bahseden onu bilmez”. diye yazılmıştır¹². Ve modern bir şair diyor ki “Seni sözlerle bağlamak suç değil midir?”¹³ Mistikler, büyük susanlardır. Durmadan sükutu öğrenmekle meşgul oluyorlar; zahidane sükut, murakabe sükutu, niyaz sükutu, felsefi ve teolojik sükutu, nihayet metafizik sükut haline gelebilir¹⁴. Gnostik bir yaradılış mitinde, *βύθος* ve *συχή*, dipsiz derinlik ve sükut, dünyanın ilk prensipleri sayılmaktadır¹⁵. Hindistanda zahidler vardırki, hayatlarını tam bir sükut içinde geçireceklerine yemin edip şakirdleriyle yalnız parmak işareti ve jestlerle konuşurlar¹⁶. Dünya ve ahiretin son sırrı hakkında en mantiki sükut, mistik agnos-

⁷ [Şahsi ve şahsi olmıyan mistisizm arasındaki fark bilhassa İsveç alimi Nathan SÖDERBLOM ve bundan sonra Friedrich HEILER tarafından tesbit edilmiştir. Şahsi mistisizm (*Persönlichkeitsmystik*) şahıs olarak tasavvur edilen bir ilâhi varlığa teveccüh eden bir mistisizmdir—meselâ Hindistan’da kurtarıcı ilâh KRİŞNA veya büyük ana ilâhe KALI-DURGA’ya tapan, onunla birleşmek isteyen insanın dini durumu; Hıristiyanlıkta İsa’ya teveccüh eden mistisizm; sonra da bütün aşk mistiği bu baba dahildir; çünkü o, şahsi bir ilâhi maşukla meşguldür. Şahsi olmıyan veya sonsuzluk mistisizmi (*Unendlichkeitsmystik*), Allahı yalnız sonsuz, her şeyden başka olan, sakin, ifade edilemez bir varlık—yahud bazı mistiklerde bir yoklük—olarak tavsif eden ruhani vaziyettir ki en tipik ifadesini Hindistanda Upanişadlarda ve m. s. 8. asırda büyük feylesof ŞANKARA’nın eserlerinde, antik devirde neoplatonizmde PLOTİN ve talebelerinin yazılarında bulmuştur. Mistizismin bu ikinci bölümü, bazen de “pür mistizizm”, birincisi de “mahdut mistizizm” (*reine ve gehemmte Mystik*) kelimelerile vasıflandırılmaktadır.]

⁸ R. W. INGE, *Christian Mysticism*, Lecture V.

⁹ SUIDAS, *Lexicon* ed. Bernhardy II 923.

¹⁰ ORIGİNES *Contra Celsum* VII 39.

¹¹ *Tao-teh-king*, bab 41. [M. ö. 6. asırda Çinde yaşıyan LAOTSE’nin esrarengiz ve bir çok alim tarafından Avrupa dillerine tercüme edilen kitabında pek eski bir mistisizmin ifadesini gören ilk bilgin, F. HEILER’in kendisi idi. Türkçe tercemesi ‘Taoizm’ adlı kitap, Ankara 1946]

¹² *Tao-teh-king* 56.

¹³ Annemarie SCHİMMEL, *Lied der Rohrflöte*. Ghazelen. Hameln 1948, 38.

¹⁴ Gustav MENSCHING, *Das heilige Schweigen* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten), Giessen 1926.

¹⁵ EPIPHANIUS, *Panar. haer.* 31, 5 f.

¹⁶ Theophilus SUBRAHMANYAN, *Pilgerfahrt eines jungen Brahmanen*, Zürich 1924, 43 ff.

tizismin en tipik misalini teşkil eden eski Buddizmde bulunmaktadır. Buddha, herhangi bir metafizik ifadede bulunmayı reddetmiştir; çünkü onun telâkkisine göre bu gibi beyanlar, insanı mistik kurtuluş yolundan sapıtmaktan başka bir işe yaramıyor¹⁷.

İlâhi sır, avammın kavryamıyacağı bir şeydir. Bu sebepten mistikler ezoterizme temayül etmektedirler. Meselâ *Upanişad* kelimesi, bir şakirdin birinin yanında oturması, ilâhi sırrın bir arif tarafından ya oğluna yahud talebesine yahud da içten merak edip kendi kalbini mistik yol için hazırlanmış olan bir sorana bildirmesi demektir.¹⁸ Upanişadları ilk defa tercüme eden fransız alimi ANQUETİL DUPERRON, bu kelimeyi *secretum tegendum*, yani "örtülesi sır" kelimeleri ile lâtinceye çevirmekte bir bakıma haklı idi¹⁹. Böyle bir ezoterizmin izlerini, en eski incilde bile bulmaktayız; orada İsa'ya şu söz atfedilmektedir: "Allahın melekutunun sırrı size verilmiştir; fakat dışarda olanlara her şey meseller ile oluyor". (Mark 4, 11).

Bütün kelimelerin, hakikatı ifade etmeğe yetmezliği bu kelimeleri kabılı tebdil yapmaktadır; MEVLANA'nın söylediği gibi: "Her kelime hakikatın yalnız bir tarafını gösterir; üzüm, farisi tarafından *angur*, araplar tarafından *anab*, türkler tarafından *üzüm*, rumlar tarafından *istafil* kelimesiyle tavsif edilmesine rağmen zatı aynıdır"²⁰. Kelime, aynı büyük mutasavvıfın sözüne göre, "güneşin ve yıldızların mevkünden yalnız zayıf bir haber verebilen usturlaba benziyor"²¹. Bu asırda mistisizm sahasında en değerli mütchassis, ingiliz hanım Evelyn UNDERHILL, ilâhi hakikata dair bütün mistik tabir ve remizlerin kifayetsizliğini, bir harita ile hakiki yeryüzü arasındaki münasebetle mukayese etmiştir²². Bununla beraber lisanın hususi şekilleri mistige, düşüneyeceğine düşünmek, ifade edemeyeceğini söylemek için yardım etmektedir.

Bu mistik ifadelerin en önemli şekli, negation (nefiy) dir ki bazen "iki kat nefiy" haline gelebilir. Mistik, bir *theologia negativa*, bir menfi teoloji, teşkil etmektedir. Eski Çin'de LAOTSE, ilâhi *tao* çevrinde menfi tabirlerle dönüyor²³. Upanişadların arifleri için ilâhi *atman-brahman* sırrı (yani dünya yaratıcı prensipinin kalbin içindeki sır ile bir olduğunun farkına varılışı) "*neti neti*, yok yok" tur. Bu menfi tabirlerden başka bir ifadeye imkân yoktur; uluhiyet, "sözle söylenilmeyecek, fikirle düşünülemyecek, gözle görülemeyecek olandır"²⁴. Eski Buddizmde *Nirvana* mefhumu buna benzer kelimelerle

¹⁷ *Majjhima-Nikaya* 63; Die Reden Gotamo Buddhos aus der Mittleren Sammlung des Pali-Kanonens, übs. Karl Eugen NEUMANN, München 1921, II 148; Moritz WINTERNITZ *Der aeltere Buddhismus*, Tübingen 1929, 119; Hermann OLDENBERG, *Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, Stuttgart 1914, 315. Bak. ta HERMANN BECKH, *Buddhismus*, Berlin-Leipzig 1919 I, 117.

¹⁸ Moritz WINTERNITZ, *Geschichte der indischen Literatur* I, Leipzig 1909, 207. [Upanişadlar, eski Hind mukaddes kitapları *Vedalara* bağlı bulunan oldukça geniş bir edebiyat bölümüdür. Onlarda, evvelâ ananevi kurban ayin ve felsefesinden bahsedilip sonra insanı da kurtuluşa götüren başka bir yol gösterilmektedir: İrfan sayesinde kurtuluş. İnsan kendi içinde mevcut olan ilâhi *atman* ile dünyayı yaratan prensip olan taayyünsüz *Brahman* arasındaki birliği öğrenmeli ve bu suretle sonsuz doğumlar silsilesinden kurtulmalıdır. Upanişadlar, muhtelif zamanlara aittir; en büyük kısmı, M. ö. 3. asırdan evvel yazılmış olsa gerektir.]

¹⁹ *Oüpnekh'at i. e. Secretum tegendum opus in India rarissimum continens antiquam et arcanam seu theologiam et philosophicam doctrinam e quatuor sacris Indorum libris...* 1801 f.

²⁰ *Mesnevi* II 3681.

²¹ *Mesnevi* II 3015. Bak. Annemarie SCHIMMEL. *Die Bildersprache Dschelaleddin Rumis*, Walldorf 1949 9 f.

²² *Mysticism* 124 (Mystik 137 f).

²³ *Tao-teh-king* 14. Bak. HEILER, *Weltabkehr und Weltrückkehr ausserchristlicher Mystiker*, Eine Heilige Kirche 22 (1940/1), 190.

²⁴ *Bhrad-aranjaka-Upanişad* II, 3, 6; IV 24; *Kena-Upanişad* I 5 ff. Bak. HEILER, *Die Mystik der Upanishaden*, München 1925, 31. ff.

tavsif edilmektedir²⁵. Mahayana-Buddizmde de, “mutlak olan”, “mutlak boşluk” tabiri ile vasıflandırılmaktadır²⁶. Mistik nefiye bilhassa neoplatonik felsefesinde rasmaktayız. Bunun, en müessir ve heybetli şekli, hakiki adı bilinmiyen, fakat DIONYSIUS AREOPAGITA²⁷ ismile şöhret kazanmış olan hıristiyan neoplatonik ilâhiyatçının eserlerinde gelişmiştir: onun “nefyeden teoloji” si zengin ve orijinal bir terminoloji gösteriyor ki asırlar sonra büyük alman mistiği ECKHART²⁸ tarafından alman diline nakledilmiştir. Hıristiyan mistisizmine hakiki şeklini veren ismi geçen suriyeli mistik için Allah, “vasıf ve sıfatı olmıyan” “isimsiz ve mahiyetsiz”²⁹, “ne bu ne şu olan bir nesne” dir. “İnsan, Allah hakkında neler düşünüp kendisine ne isimler taksa-Allah bunun hiç birisi de değildir.” Bu suretle Allah, bir bakıma “varlık olmıyan, Ruh olmıyan, şahıs olmıyan, Allah olmıyan, yokluk, yok” halinde tasavvur edilmektedir³⁰. DIONYSIUS ve ECKHART’ın ananelerine sadık kalan ANGELUS SILESIUS, *Cherubinischer Wandersmann* adlı şiir kitabında şöyle diyor:

Was Gott ist, weiss man nicht. Er ist ein Licht, ein Geist,
Nicht Wahrheit, Einheit, eins, nicht, was man Gottheit heiss,
Nicht Weisheit, nicht Verstand, nicht Liebe, Wille, Güte,
Nicht Ding, kein Unding auch, kein Wesen, kein Gemüte.
Er ist, was ich und du und keine Kreatur,
Eh wir geworden sind, was er ist, nie erfuhr³¹.

Mamafih bu mistik nefiy gerçekten bir ispattır. Bunu bilhassa çok defa yanlış tefsirlere maruz kalan *Nirvana* mefhumuna dair söylenenlerde görebiliriz. Yalnız kat’i bir anlayışsızlık bu mefhumda bir negation görebilirdi; “yokluk” u, hayatın son hedefi olarak gösteren bir din Asya’nın yarısını feth edebilir miydi acaba? Mistik *Nirvana*’nın müspet mahiyeti bilhassa GOTAMA BUDDA’nın mehabetli sözünden anlaşılmaktadır: “Ey rahipler, doğmuş olmıyan, olmuş olmıyan, tasvir kuvvetlerinden çıkmış olmıyan bir şey vardır. Doğmuş olmıyan, olmuş olmıyan, tasvir kuvvetlerinden çıkmış olmıyan bu şey mevcut olmasaydı, doğmuş, olmuş, yaratılmış, tasvir kuvvetlerinden çıkmış olandan bir çıkış ve kurtuluş mümkün olmazdı.³²”. Bu menfi tabirlerin manâsı, “bambaşka olan”³³ Allahın mutlak üstünlüğü (*transzendens*) ne işaret etmekten başka bir şey değildir, çünkü o, AUGUSTIN’in dediği gibi, “*aliud valde ab istis omnibus*”, “başka,

²⁵ Hermann OLDENBERG, *Buddha* 324 ff; BECKH, *Buddhismus* II 111 ff.; HEILER, *Buddhistische Versenkung*, München 1922, 40.

²⁶ WINTERNITZ, *Der Mahayana-Buddhismus nach Sanskrit-und Prakrit-Texten*, Tübingen 1930, 67 ff.

²⁷ [DIONYSIUS AREOPAGITA, ismi halâ bilinmiyen, galiba Suriye kilisesine mensup olan bir şahsiyettir ki neoplatonik mistik fikirlerini tamamilen hıristiyan teolojisine sızdırmıştır. Kendi mistik fikirlerine daha fazla kıymet vermek maksadile, İncilde, Resullerin işleri adlı babta Pavlus’un bir arkadaşı olarak Atina Arcopagında ortaya çıkan adamın ismini benimsemiştir. Onun eserleri, bütün Ortaçağda şark kiliselerinde en derin izler bırakmışlardır.]

²⁸ [ECKHART, dominikan tarikatına mensup bir alman rahibi (öl. 1327). O, hem lâtince hem de almanca verdiği vaazları ile mistik cereyanının en kuvvetli ve en mantıki mümessili idi. Bazı fikirleri kilise tarafından reddedilmiştir.]

²⁹ A. SPAMER, *Texte aus der deutschen Mystik des 14. und 15. Jahrhunderts*, 1912, 96.

³⁰ *Deutsche Mystiker des 14. Jahrhunderts*, hsg. FRANZ PFEIFFER, Göttingen 1914 II, 92. 320.

³¹ IV 21, DIONYSIUS’un bir sözüne dayanarak (*Myst. Theol.* 4, 2). [“Allahın ne olduğu bilinmiyor. O, bir nur, bir ruhtur; o ne hakikat, ne vahdet, ne ahadiyet, ne uluhiyet denilendir; o, ne hikmet, ne akıl, ne sevgi, ne irade, ne iyiliktir; o, ne şey, ne de şey olmıyan, ne zat, ne ruhaniyettir. O benim ve benim ve hiç bir mahlûkun kendisi olmadıkça, kendisinin ne olduğunu bilemeyeceğimiz bir şeydir.”]

³² *Udana* VIII 3 p. 80; *Itivuttaka* 43; Bak. HEILER, *Buddhistische Versenkung* 2 40 f.

³³ Bak. Rudolf OTTO, *Das ganz Andere in ausserchristlicher und christlicher Theologie*, *Das Gefühl des Überweltlichen* adlı kitabında s. 212 (München 1932)

bunun hepsinden başka" dır ³⁴. Bu suretle nefiy, Allah hakkında mümkün olan en yüksek ve en güzide ifade sayılmalıdır, "çünkü Allahın ne olmadığını söylemekle Allahın ne olduğunun farkına varırız". diyor DIONYSIUS AREOPAGİTA³⁵. Bilmemek, tanınamak, idrak etmemek bu arada en yüksek bilgi ve idrak demektir. "Tanıyan tarafından tanınmamış, tanımayan tarafından tanınmış" diyen Upanişad şairi³⁶, DIONYSIUS'un "Allahı, tanınamakla tanıyan en ilâhi irfan" diyen tabirini andırıyor ³⁷. İkisi ile AUGUSTINUS muvafıktır "Allah, bilmemek suretile daha iyi bilinir" ³⁸. Büyük ortaçağ ilâhiyatçısı NİKOLAUS CUSANUS, AUGUSTINUS'a dayanarak *Docta ignorantia*, "alim bilgisizlik", diye pek isabetli bir tabir yaratmıştır ³⁹.

Mistik ifadenin ikinci mühim şekli, tenakustur, yani birbirine zıd olan beyanların ikisini ihata eden bir ahenkte birleştirilmesi. Mistiklerin tanrısı, *complexio* veya *coincidentia oppositorum* (zıdların bir araya düşmesi veya birleşmesi) dir; DIONYSIUS AREOPAGİTA'nın söylediği gibi, "fazla aydınlık olan karanlıkta" oturuyor. Upanişadlara göre uluhiyet "varlık ve varlık üstü, ifade edilecek ve edilmeyecek, şuur ve şuursuzluk, gerçek ve gerçek olmıyan" dır. O, sakin olmakla beraber sükunet bilmeyen, uzak olmakla beraber yakın, her şey için ve her şeyin dışındadır ⁴⁰. Hind ariflerinin üslubuna benzeyen bir şekilde AUGUSTIN de, Allahı *immutabilis, mutans omnia, nunquam novus, nunquam vetus, semper agens, semper quietus* "hareket etmeden her şeyi tahrik eden, hiç bir zaman yeni, hiç bir zamanda eski olmıyan, daima faal, daima da sakin olan" diye tavsif etmiştir ⁴¹. Katha- Upanişada göre Allah "en küçük olandan küçük, en büyük olandan büyüktür" ⁴². ANGELUS SİLESİUS aynı manâda şöyle diyor:

Mein Gott! Wie gross ist Gott! Mein Gott! Wie klein ist Gott!
Klein als das kleinste Ding, und gross wie all's von Not" ⁴³,

Allah hakkındaki ifadelerin üçüncü şekli tafdüldir, *via eminentiae*. Allaha bütün kıymetler atfedilmektedir, fakat âdi derecelerinde değil, kuvve derecelerinde, "fazla kıymet" şeklinde gösterilmektedir. Yahudi-hellenistik feylesof FİLO'ya nazaran Allah "faziletten yüksek, iyi olandan yüksek, güzel olandan yüksek" tir ⁴⁴. Bu yükselmenin ve tafdülin üstadları yine neoplatonik mistik feylesoflardır: PLOTİN'e göre, ezeli olan uluhiyet "bütün varlıkların ötesinde", bütün faaliyet ve hayatın ötesinde, bütün irfanın ötesinde ⁴⁵ dir. Kappadokyalı mistik ilâhiyatçılardan olan NAZİANS'lı GREGOR, bu tabiri dualarında da kullanmaktadır: "Ey sen her şeyin ötesinde olan!" ⁴⁶ Bu "öte" tabirinin yanında neoplatonistler "fevk" kelimesini de kullanmışlardır. PLOTİN için

³⁵ *Div. nom.* XXI, 3.

³⁶ *Kena-Upanişad* II 11.

³⁷ *Div. nom.* VII 3.

³⁸ *De ord.* II 44.

³⁹ [NİKOLAUS CUSANUS Ortaçağın sonunda en mühim mistik feylesoflardan biridir. Bir çok kıymetli eserleri olan ve meşhur ispanyol alim ve mistik RAMON LULI sayesinde islâm felsefesi ile de münasebetleri olan bu alman bilgini senelerce Roma'da Kardinal idi, bir defa da elçi sıfatile İstanbul'a gelmiştir. Öl. 1484.]

⁴⁰ *Taittiriya Upanişad* II 6; *Isa-Upanişad* V; *60 Upanishads des Vêda aus dem Sanskrit übersetzt von Paul Deussen*, Leipzig 1921, 231. 528.

⁴¹ *Conf.* I 4.

⁴² *Kathaka-Upanişad* II 20; DEUSSEN 274.

⁴³ *Cherubinisher Wandersmann* II 40 ["Ya Rabbi! Allah ne kadar büyüktür! Ya Rabbi! Allah ne kadar küçüktür! En ufak şey kadar küçük, zaruretle her şey kadar büyüktür."]

⁴⁴ *Enn.* I 7, 1; 8, 2; V 3, 11; VI 6, 6; 7, 17.

⁴⁵ *Opif. mund.* 8.; bak. ta *vita cont.* I.

⁴⁶ *Ilâhî* 29; MIGNÉ PG 37 507a.

Allah "iyiyin fevkinde" "güzelin fevkinde" dir ⁴⁷. DIONYSIUS AREOPAGITA, bu hususta yeni kelimeler uydurmuştur: "Varlığın fevkinde olan, hayatın fevkinde olan, Allahın fevkinde olan..." ⁴⁸

Böylece bu tabirlerle Allahın mutlak transzendens'i ispat edilmeğe çalışılmaktadır. Adi ruhani hayatta dışarıda vaki olan vecidde, Allah insana "tamamile başka olan", yüksek, her dünyevi şeyden uzak kalan bir şekilde tecelli eder. Halbuki aynı zamanda Allah, istigrakta bulunan insanın ruhunda, kalbinde emanet olarak görünmektedir: o, Hindlilere göre, "atman" veya "iç kılavuz" dir ⁴⁹, başkalarınca "ruhun dibi", "kalbin kıvılcımı", "sır" dir. Bu anda *transzendenz* ve *immanenz* birleşir. Mistikler, Allahın ve ruhun bir olmasının paradoksunu ayniyet formüllerinde ifade etmeğe çalışmışlardır: "Ben Brahma'yım" ⁵⁰ "Sen busun" ⁵¹, "Kalb en yüksek Brahman'dır" ⁵², "sen de benim olduğumsun" ⁵³. "Sen bensin, ben de senim", "ene'l-hak"; "benim benliğim Allaktır" (GENOVALI KATARİNA) ⁵⁵. Fakat mistiklerin büyük bir kısmı bu ayniyet tabii bir hal olarak değil, ilâhi inayetin bir hediyesi olarak tavsif etmişlerdir. "Yeni ilâhiyatçı" SIMEON diyor ki "Tabiat dolayısıyla insanım, inayet dolayısıyla Allahım" ⁵⁶. Eckart ise, buna benzer bir sözle "Allah tabiattan yani kendiliğinden Allah olduğu gibi biz inayet dolayısıyla Allah olmalıyız" ⁵⁷.

Bazı mistikler, bu ayniyet formülünün yerine ondan daha tehlikesiz olan bir immanenz formülü kullanmışlardır ⁵⁸; Paulus'un yazdığı gibi "artık ben yaşamıyorum, fakat Mesih bende yaşıyor" (Gal. 2, 20). İsa, Yuhannanın incilinde buna benzer bir söz söylüyor: "O günde göreceksiniz ki, ben Babamdayım ve siz bendesiniz ve ben sizdeyim" (14, 20). Bu cümlenin hemen aynısı, Hindistanın büyük mistik şiirinde ilâhi kurtarıcı KRİŞNA tarafından şakirdine bildirilmiştir (9, 29) Mistikler, dualarında sık sık bu kelimeler "Ben sende, sen bende" ⁵⁹ tekrarlayarak ezeli ve ebedi Allahın küçük insan kalbinde oturmasında, Allahla ruhun birleşmesinde en derin saadeti hissetmektedirler.

İnsanın kalbinde oturan Allah, bütün varlıkların, bütün şeylerin, bütün alemlerin ilâhıdır. Boşluk birden bire bolluk kesilir: Kalbin, bütün hissi şeyleri terk edip dış dünyaya giden kapıları kapatmasından sonra tabiatın renk renk çokluğu tekrar onun içine döner; fakat o zaman-eskisi gibi Allahtan mücerred ve uzak kalan bir varlık halinde değil-Allahla dolu bir halde: Allahtan şualar gibi çıkarken insana ilâhi bir tecelli intibahını verir. Mistikler için dünyanın gidişi bir *emanasyon* veya bir *eradiasyon* (inşia) dur: insanı ihata eden her şey ilâhi bolluğun bir feyzi sayılır. Ve mistik, ilâhi olan kendi sırrını, kendi iç kıvılcımını her şeyde görüyor: "Atman'da bu alemi görüyor". "Her şeyin kendi olduğunu biliyor". "Ateşten ufacak kıvılcımların çıktıkları gibi o

⁴⁷ *Enn.* I 8 2; VI 9 6.

⁴⁸ Bak. muhtelif yerler *Onomasticum Dionysianum*'da (Migne PG 3, 1177).

⁴⁹ *Brhad-aranyaka-Upan.* III 7.

⁵⁰ Aynı eser I 4 10;

⁵¹ *Chandoghya-Upan.* VI 8.

⁵² *Brh.-ar. Up.* IV 1.

⁵³ *Kaushitaki-Upan.* I 5.

⁵⁵ MARABOTTO, *Vita mirabile e dottrina santa della B. Caterina da Genova Fiesca Adorna* Genova 1681 c. 14 S. 38. Buna benzer misaller: HEILER, *Das Gebet*, 1923 5 S. 254. 306 f.

⁵⁶ *Div. an.* 21; *cod. Mon. gr.* 177 p. 107.

⁵⁷ PFEIFFER II 533.

⁵⁸ HEILER, *Gebet* 5 254.

⁵⁹ Aynı eser 307. Bak. de Grete LÜERS, *Die Sprache der deutschen Mystik des Mittelalters im Werke der Mechthild von Magdeburg*, München 1926, 309 ff.

atmandan bütün hayat ruhları, bütün âlemler, bütün ilâhlar, bütün varlıklar çıkarlar".⁶⁰ SCOTUS ERIUGENA, ortaçağın en büyük mistik feylesoflarından biri, "Bütün mahlûklar göze görünsün veya görünmesin- ilâhi tecellilerdir" demiştir⁶¹. Eski Ahdin arifi bile şu cüretli cümleyi söylemekten çekinmemiştir: "Bu evren, o'dur". (43, 29), Bu sözün aynısı bir Upanişad'da bulunmaktadır: "Hakikatten her şey bu Brahman'dır"⁶². Mısır ana ilâhesi İsis'e tapan bir adam "Her şey olan bir sen, İlâhe İsis", diye yazmıştır⁶³. Ve POIMANDRES'in bir duasının manâsı şudur: "Sen bu evrensin ve senin olmadığın bir şey yoktur. Sen olmuş her şeysin, sen olmamış olan her şeysin"⁶⁴. Allah ile bütün âlem arasındaki birlik, aynı yet, muhtelif hristiyan mistikler tarafından ileri sürülmüştür⁶⁵.

Bu gibi sözlerde sarîh bir panteizme raslarız; fakat onun aslı zihni bir tefekkürde değil, vecidde husule gelen cihanşumul kozmik iç tecrübede aranmalıdır.

Mistiklerin âlemi intizamsız bir kaos değil, ahenkli bir kozmostur: DIONYSIUS AREOPAGITA'nın sözlerince "şeylerin çözülmecz bir irtibatı ve nizamı, âlemin müşterek teneffüsü, bir tek ahengi" mevcuttur⁶⁶; bu, zikri geçen kelt mistik ERIUGENA'nın DIONYSIUS'ten öğrendiği bir tasavvurdur. Halbuki âlemin, ilâhi derinliklerden çıkmasının zaman ve mekânla bir alâkası yoktur; o, ezeli bir vakadır. ANGELUS SILESIUS bu mistik yaratılış mefhumunu pek vazîh sözlerle şiirinde ifadelendirmiştir⁶⁷:

Weil Gott, der Ewigc, die Welt schuf ausser Zeit,

So ist's ja sonnenklar, dass sie von Ewigkeit.

Gott schafft die Welt annoch. Kommt dir dies fremde für,

So wiss: es ist bei ihm kein Vor noch Nach wie hier.

Bu gibi sözlerden, mistiğin—ilâhi birlik hissi bir yana—kozmetik bir his, kendisinin bütün varlıklarla bir olduğuna dair bir his ile yaşadığı anlaşılır. Saadet midasının "Ene'lhak", devamını "ben bu alemim" diyen sözde bulmaktadır⁶⁸. Mistiklerin çoğunda göze çarpan tabiat sevgisi, bu kozmik histen ileri gelmiş olsa gerektir. Mistiklerin hemen hepsinde görünen hayvan sevgisi, hatta insan yaşamayan bütün kâinata şamil olan muhabbet bu baba dahildir. Suriyeli İshak: "Merhametle dolu, şefkatli bir kalb nedir?" şeklindeki sualine şöyle cevap vermektedir: "Kalbin, bütün mahlûkat, insanlar, kuşlar, hayvanlar, hattâ devler ve mevcut olan her şey hakkında sevgi ile yanmasıdır"⁶⁹. RUYSBROEK, mistiğin her şeye şamil olan muhabbetinden bahsetmiştir⁷⁰. Çöl ve dağlarda inzivada bulunan zahidler, İrlanda'nın kenarlarında yaşayan rahipler, her varlığa "kardeş" diyen ASSISİLİ FRANZ ile şakirdleri bu muhabbetin

⁶⁰ *Bṛhad-aranyaka-Upan* 14 7; IV 4, 23; II 1, 20; DEUSSEN, 395. 480. 411. Bak. ta *Kaushitaki-Upan*. II 2; DEUSSEN 45;

⁶¹ *De div. nat.* MIGNE PL 122, 302 A.

⁶² *Chandogya-Upan.* III 13 DEUSSEN 109.

⁶³ DESSAU, *Inscript. latin. selectae* II 4362.

⁶⁴ *Hermetis Trismegisti Poimandres* 11; rec. G. PARTHEY Berlin 1854, 47.

⁶⁵ *De div. nat.* MIGNE PL 122, 677 C; *Offenbarungen der Schwester Mechthild von Magdeburg oder das fließende Licht der Gottheit*, hrsg. G. MOREL 1869 II 19 S. 40.

⁶⁶ *Div. nom.* VII 3, MIGNE PG 3, 872.

⁶⁷ *Cher. Wand.* V 146; IV 165 ["Ezeli ve ebedi olan Allah dünyayı zaman dışında yarattığı için onun ezeli ve ebedi olması güneş gibi bellidir." "Allah dünyayı halâ yaratıyor. Bu hal sana garib görünürse bunu bil ki Allahta, burada olduğu gibi, ne önce ne sonra vardır."]

⁶⁸ *Bṛhad-aranyaka Upan.* IV 4 20; DEUSSEN 470.

⁶⁹ A. J. WENSINCK *Mystic Treatises of Isaac of Ninive*, Amsterdam 1923, tr. 74 s. 341; bak. ARSE-NIEW *Ostkirche und Mystik*, München 1943 II, 144.

⁷⁰ *Zierde der geistlichen Hochzeit* II 44 (terc. W. VERKADE, Mainz 1922).

pek parlak misalleridir ⁷¹. İnsanın dışında kalan varlıkları da sevgisinden mahrum etmeyen hakiki mistik, muhabbetini düşmanlarına bile—insan olsun hayvan olsun—tevcih eder. Düşman sevgisi Taoizm, Buddizm, Hinduizm, tasavvuf, Hassidizm ve hıristiyanlıkta en ehemmiyetli ahlâk kanunlarından biridir ⁷². Vahşî hayvanlarda olduğu gibi insani düşmanda da ilâhi sırrın kendisi sevilmenin sebebidir.

Allahta, zıd olan bütün şeyler—zahir ve batın, boşluk ve doluluk, en sade ve en çeşitli olan—birleşmektedir. Allahın, bütün şeylerde, onların hakiki zatı olarak mevcut olmasından ötürü, mistiklere göre bütün şeyler, sonsuz olan Allahın misal ve remizleri sayılabilirler ⁵⁹. Onlar bir taraftan gittikçe her adımda yeni tecridlere varıyorlar, öbür taraftan da gördükleri esrarı muhtelif şekillerde tasvir etmekten çekinmiyorlar. Bilhassa tabiattan aldıkları remizleri seve seve kullanmaktadırlar: ateş ve nur, güneş, dağ, deniz, kuyu, ağaç, gül nevinden semboller seçtikleri gibi karanlık, derinlik, çöl, tenhalık gibi remizler de kullanmışlardır. Onların hepsi, Allahın sonsuzluğunu, ölçülmez genişliğini, hayat kuvvetini ve güzelliğini sembolleştiren tasvirlerdir. Çünkü sonu olan her şey sonsuz olandan çıkıp tekrar onun içine döner; hududu olanın hepsi, hudutsuzlukta kaybolur.

Tabiattan alınan remizlerin yanında şahsi semboller vardır: Allah kiral, Rabb, kurtarıcı, peder, anne, dost, sevgili, nişanlıdır. Bu son remizler, hem hayranlık ve saadet veren vuslatı, hem de Allahtan uzak kalmanın verdiği ızdırap ve kederlerle yanan hasret çağını göstermesi bakımından bütün dünyada mistikler tarafından kullanılmaktadır; dünyavi, şehvi sevgi, mistik, ilâhi aşkın sembolü oluyor ⁷⁴. Bu sevgi hem erkek ile kadın arasındaki muhabbeten ilham alır (o halde ruh, ilâhî maşukunu bekleyen, passif kadın tarafını tutar) hem de erkeğin güzel bir oğlana duyduğu sevginin remzi ile sembolleştirilmektedir. Mistikler, muhtelif dinlerin ilâhi şahsiyetlerini, uluhiyetin sembolleri olarak kabul etmişlerdir: HERMES TRİSMEGİSTOS ve BUDDA, VIŞNU-NARAYANA ve KRİŞNA, YAHVE, İSA'nın ya çocuk halinde ve yahud da ızdırab çekerken gösterilmesi gibi öbür taraftan büyük Ana ilâhçeleri de, ifade edilmez uluhiyetin müennes taraflarını belirtmek maksadile sembol haline getirilmişlerdir: İsis, KALİ-DURGA, nihayet MERYEM ANA gibi. Bu zihni misallere, *sakramental* remizleri eklememiz lâzımdır ⁷⁵. Mistiklerin çoğu Allahı tamamiyle ruh olarak tasvir ederek mutlak spiritüalist bir zihniyetle hareket etmelerine rağmen başkaları hissi remizler, mukaddesatta gördükleri işaretler veya ilâhların heykel ve suretleri sayesinde Allahın huzurunu daha kuvvetli duymuşlardır; bu vasıtalar, insanı vecde getirecek kadar kuvvetli olabilirler, meselâ cenub Hindistanın en derin mistik şairi olan MANİKKA VAŞAGAR, ŞİVA mabedlerinde seyrettiği heykellerin önünde istigraka kapılıp ateşli ilâhilerini yaratmıştır ⁷⁶. Ortodoks hıristiyan kilisede *İkon*lara (Allah ve azizler resimleri) gösterilen ihtiramı müdafaa edenler, bu hususta bilhassa iki temele dayanmaktadırlar: Platonik *ide* teorisine, yani ruhani insan, dünyevi suretten ilâhi, ezeli ve ebedi nümunelere çıkabilir (demek: *el-mecaz kantaratu'l-hakikat*); 2) hıristiyan hulul fikrine: göze görünmez Allah, bir defa göze görünün bir insan suretine girmiş ve durmadan böyle bir şekilde görünmektedir ⁷⁷.

⁷¹ Joseph BERNHART, *Heilige und Tiere*, München 1937.

⁷² Hans HAAS, *Idee und Ideal der Feindesliebe in der ausserchristlichen Welt*, Leipzig 1927.

⁷³ Annemarie SCHIMMEL, *Die Bildersprache Dschelaladdin Rumis*, 1949; Grete LÜERS, zikri geçen eser.

⁷⁴ Walter SCHUBART, *Religion und Eros*, hsg. Friedrich SEIFFERT, München 1941.

⁷⁵ Daha teferruatlı: HEILER, *Gebet* 5, 123 ff.

⁷⁶ G. U. POPE, *The Tiruvaşagam, or "Sacred Utterances" of the Tamil Poet, Saint and Sage Manikka Vasagar*, 1900; *Die Hymnen des Manikka Vaşaga*, aus dem Tamil übersetzt H. W. SCHOMERUS, Jena 1923.

⁷⁷ HEILER, *Urkirche und Ostkirche*, München, 1937, 291 ff.

Fakat tabiatten, ictimai münasebetlerden alınan misaller, bütün ilâhi isimler, vesile ve suretlerden başka bir şey değildir. Halbuki hakiki mistik, ECKHART'ın bir sözüne göre, "suretlerden gitmeli" "misalden çıkmalı", "bütün meselleri kırmalıdır" ⁷⁸. Şahsi tanrı tasavvurları da yalnız ani, yardımcı bir şeydir; onlar, Allahın insana gösterdiği insani siması, insana uzattığı ilâhi eli göstermektedirler. Mistige gelince, şahıs üstü tanrıya gitmelidir. Büyük Hind feylesof ŞANKARA'ca, şahsi bir Allaha inanış "alçak bilgi" sayılmaktadır; halbuki bu bilgi, halk için kıymetli olduğu gibi lâzımdırda. *Brahman*, "en yüksek Rab" sıfatile bile yalnız "alçak *Brahma*" dır; kemali müşahede ise, Rab ile ruh ve âlem en yüksek *Brahman*'a girip istigrak oluyor; bu en yüksek *Brahman* "sıfatsızdır, yegâne sıfatı var oluşdur; içinde idrak eden, idrak edilen ve idrakın kendisi ayırd edilemez bir kül teşkil etmektedir". Bununla beraber bu şahsi olmıyan *Brahman* şahsi bir temele bina edilmiştir; ŞANKARA "alt katta tamamile teisttir" ⁷⁹.

Yahudi mistik feylesof FILO için de, şahıs şeklinde tasavvur edilen *logos* yalnız taayyünsüz ezeli ve edebi Allaha götüren bir merhaledir ⁸⁰. Hıristiyan mistik te, insan olan İsa'ya hulul eden ilâhi *logos*'tan ezeli ve edebi *logos*'a çıkmağa çalışır. Hem ORİGINES'e, hem de AUGUSTINUS'a göre "insan olan İsa'dan Allah olan mesihe!" diyen mistik emir mer'idir ⁸¹. Alman mistigi Suso bir vizyon da İsa'nın ağzından şu sözleri duymuş: "Sen benim ıztırap çeken nasutumdan yarıp geçmelisin, eğer hakikaten çıplak lahutuma gelmek istersen!" ⁸² İsa'nın doğum ve ölümüne, evharistiya'da mevcut sanılan mesihe teveccüh, sonsuzluk mistiginin yalnız bir merhalesidir. ECKHART'ce insan şahsi Allahtan (ve bu, yalnız İsa'da tecelli eden Allahtan değil, teslis şeklinde tasavvur edilen Allahtan bile demektir) vazgeçip yüksek, derin, ezeli ve ebedi uluhiyetin diplerine girmelidir. Mesihe teveccühün neticesi, Mesihle birleşme olmalıdır. Kilisenin en eski ilâhiyatçalarına nazaran, her insanın hedefi, bir mesih, Allahın bir oğlu olmaktadır ⁸³. Mistigin maksadı, insanı ilâhlaştırmaktır; hıristiyan mistiklerde bu fikir, İsa'nın Allahın oğlu olduğuna dair olan kanaata dayanmaktadır: Allah, biz insanları ilâhlaştırsın diye insan oldu ⁸⁴.

Allahla birleşme, yahud daha doğrusu: derinliklerde mevcut olmakla beraber halâ gizli olan sır ile sonsuz uluhiyet arasındaki birliğin tahakkuk etmesi mistigin hedefidir.

Halbuki bu birleşme, vecid halinde duyulan, geçici bir saadetten fazla dünyadaki gündelik hayatta muhafaza edilesi bir haldir. Upanişadlar, "her gün semalara giriş" den bahs etmektedir ⁸⁵. Hakiki mistik, inzivada kalmaktansa dünyaya döner; o, orada tecelli mucizesini müşahede ettiği Tabor dağının tepesinden gündelik hayatın alçak ovalarına iner ⁸⁶. Gerçek mistik, kendisine bahşedilen vuslat saadetini kendisi için saklamaz; bilâkis onu, kardeşlerine, bütün insanlara, insan olmıyanlara da sızdırır.

⁷⁸ PFEIFFER II 333.

⁷⁹ Rudolf OTTO, *West-östliche Mystik. Vergleich und Unterscheidung, zur Wesensdeutung*, Gotha 1926 139. 142. 214.

⁸⁰ *Leg. all.* III 207.

⁸¹ *Serm.* 261, 7.

⁸² *Leben* bap 13; Heinrich SEUSE, *Deutsche Schriften*, hsg. K. BIHLMEYER, Stuttgart 1917, 34.

⁸³ ORİGINES, *c. Cels.* VII 79; AUGUSTINUS, *In Joann. tract.* 21, 8; *Civ. Dei* 17, 4; 20, 10.

⁸⁴ ATHAN., *De incarn.* MİGNE PG 25, 192.

⁸⁵ *Chandogya-Upan.* VIII, 3, 3; DEUSSEN 191.

⁸⁶ [Tabor dağı: İncilin (MATTA 17, 1-13, MARKOS 9, 2-13, LUKA 9 28-36) anlattıklarına göre İsa üç havarisi ile beraber Tabor dağına çıkmış, orada dua ederken tabiatüstü bir aydınlıkla konuşmuş, tecelli eden MUSA ve İLYA peygamberlerle konuşmuştur. Hıristiyan sembol lisanında İsa'nın dağda gördüğü tecrübe insanın samimi dua ve münacatta gördüğünün sembolüdür.]

“Yeni ilâhiyatçı” SİMEON “Aşk ile dolu olayım da başkalarına vereyim” diye dua ediyor⁸⁷. RUYSBROEK şöyle diyor: “Şimdi insan, aşkın rabitasile kuvvetlendirildikten sonra Allah ile birlikte oturup dursun ve münevver akıl ve akan sevgi ile semalarda ve yeryüzünde dolaşsın. . ve hakiki cömerdlikle bütün şeyleri Allahın feyzinden zenginleştirsın. . Böyle bir münevver, akılcıca ve sadık bir şekilde komşularına ışık verip onlara öğretsin, onları tevhid edip, hizmet etsin, çünkü o, şamil bir muhabbetin sahibidir. Ve bu sebepten Allahla bütün insanlar arasında bir mutavassıttır”⁸⁸. Böyle bir tavassut ve insanları zenginleştirmenin güzel bir misali, bütün dünyayı ihata eden, bütün insanlar uğrunda söylenilen niyaz ve duadır; böyle bir niyaz bütün mistiklerde, Buddistlerde dahil olmak üzere, büyük bir rol oynamaktadır.

Hakiki mistik hayat, *vita contemplativa* ve *vita activa*, murakebe ve faaliyeti birleştiren hayattır. Bu birlik hıristiyan dindarlar tarafından iki kızkardeş olan LEA ve RAHEL, veya MARYAM ve MARTA'nın şahsiyetlerinde temsil edilmektedir⁸⁹. Mistiklerin murakabeye verdikleri zamanlarla dış faaliyetleri arasında daimi bir mutekabil tesir görünmektedir ki o, kalbin ritmik hareketleri ile veya nefes almanın iki safhası ile mukayese edilebilir. Hıristiyan mistikler pek faaldirler, hem terki dünya (*detachment*), hem de dünyadaki faaliyet (*attachment*) leri en yüksek mertebelerde gerçekleştirmişlerdir⁹⁰; meselâ AUGUSTİN, BİNGEN'li HILDEGARD, TERESA DE JESU. Eski Çinde, LAOTSE mistik bir mefhum olan *wuwei* (yapmamak, işlememek) üzerinde bütün devlet ve ictimai felsefesini bina etmiş, mistigi siyasetin temeli yapmağa çalışmıştır⁹¹. GOTAMA BUDDA ise, dünyayı tamamen terk edip inzivada durmak arzusunu onun vaazını dinlemeden kurtuluşa erişemeyecek varlıklara acıyarak mağlûp etmiş te dünyaya dönmüş, vaazlarda bulunmuştur⁹². Şakirtlerini de, eski Buddizmin bir sözünün anlattığı gibi, “müteaddid varlıkların selâmeti için, müteaddid varlıkların saadeti için, dünyaya merhamet gösterdiği için, ilâhların ve insanların selâmeti-ve saadeti için” kurtuluş ve nirvana'ya giden yolu gösterecek diye memleketin muhtelif yerlerine göndermiştir⁹³. GOTAMA BUDDA'nın bu kararından, Mahayana Buddizminin *Bodisattva* (“budda adayı”) ölküsü gelişmiştir: *Bodisattva*, bütün varlıkların yük ve dertlerini kendi üzerine alıp, onların yerine ızdırıp çekip, onların fedaisi olup ta muhabbeti sayısında bütün varlıklardaki aydın sıfatları yetiştireceğine yemin eder⁹⁴. Hindistanda en büyük şöret kazanmış olan, bugüne kadar milyonlarca insan tarafından okunan mistik kitabı,

⁸⁷ *Div. am.* 19; *Cod. Mon.* 177, v. 185.

⁸⁸ *Zierde der geistlichen Hochzeit* II 40 ff; terc. VERKADE 114 ff.

⁸⁹ Bak. Cuthbert BUTLER, *Western Mysticism, The Teaching of SS. Augustine, Gregory and Bernhard on contemplation and the contemplative life*, London 1922 195-254; ÜNDERHILL, *Mysticism* 210 (almanca 230 f) HEILER, *Gebet* 5 591 f; aynı müellif, *Der Katholizismus, seine Idee und seine Erscheinung*, München 1923 51 F. -[LEA ve RAHEL: Eski Ahdin (*Tekvin* 29 ve 30) hikâyesine göre LABAN'ın kızları, YAKUB'un refikalarıdır; büyükleri olan LEA YAKUB'a yedi çocuk doğurmuştur. MARYAM ve MARTA, Yeni Ahda göre (*Luk.* 10, 38-42) iki kızkardeş idiki, MARTA, daima ev işleri ile meşgul, pek faal bir hayat sürmüştür; MARYAM ise, İsa'nın önünde oturup onun sözlerini dinlemiştir. İsa bunun üzerine “Marta Marta sen bir çok şeyler için üzülüp telaş ediyorsun; fakat bir şeye ihtiyaç vardır ve Maryam, kendisinden alınmayacak olan iyi payı seçmiştir.”

⁹⁰ Friedrich VON HÜGEL, *Essays and Addresses in the Philosophy of Religion*, London 1921, 249.

⁹¹ HEILER, *Weltabkehr und Weltrückkehr ausserchristlicher Mystiker I: Das wuwei Lao-Tses als Prinzip einer Sozialethik. Eine Heilige Kirche* 22, 1940/1, 182 ff.

⁹² *Mahavagga* I 1 ff; *Majjhima-Nikaya* 26; *Die Reden Gotamo Buddhos aus der Mittleren Sammlung*, München 19212 I 313 ff.; OLDENBERG, *Buddha*, 193 ff; WINDISCH, *Mara und Buddha*, Leipzig 1895; N. SÖDERBLOM, *Der lebendige Gott im Zeugnis der Religionsgeschichte*, München 1942; 86 ff.

⁹³ *Mahaparinibbana Sutta, Digha Nikaya* XVI 3; terc. R. O. FRANKE, Göttingen 1913 205.

⁹⁴ *Vajradhaja-Sutra, Siksasa muccaya* 280 ff.; *Kasyapa-parivarta*; M. WINTERNITZ, *Mahayana-Buddhismus* 34, 36.

Bhagavadgita, *yoga* ve *bhakti* ("mistik temrinler" ve "Allah sevgisi") üzerinde şayanı hayret bir ahlâk ve faaliyet felsefesi kurmuştur⁹⁵.

Demek ki mistik, sırf şahsi bir selâmet arzusunu beslemiş değildir; daha doğrusu: dünyayı ve insanları mutlaka terk etmesi, eski bir Buddist tabirle "vatansızlığa giriş"⁹⁶ soğuk bir benliğin ifadesi değildir; bu hal, bütün insanıyeti, bütün canlı varlıkların hepsine şamil olan bir faaliyete bir giriş, yolun ilk merhalesidir. ECKHART diyor ki "İnzivayı merhametten fazla övüyorum"; halbuki aynı alman mistiği başka bir yerde şöyle yazıyor: "Şayed en yüksek vecidde bulunduğum zaman bir fakara bir kaşık çorbaya muhtaç olsa, ben derhal vecdi bırakıp fakaraya yardım ederdim"⁹⁷. Eski Buddizm de, ECKHART gibi, "huzur murakabesini" "sevgi murakebesine" tercih etmiş ise de, BUDDA tam huzur halinden ve dünyevi *Nirvana*'dan çıkıp alemşümül merhamet faaliyetine başlamıştır⁹⁸. Mistiklerin Allah tasavvurlarında gördüğümüz *coincidentia oppositorum* kendi hayatlarında da tekrarlanıyor; mistik, tanrısı gibi, aynı zamanda *semper agens semper quietus*, daima faal, daima sakindir.

Mistik Tanrı mefhumu, modern insanların dini tasavvur ve fikirleri için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Mistikler, KOPERNİKUS ve GALİLE'den uzun zamanlar önce kendi iç tecrübelerinde Allahın sonsuzluğunu, Allahın hududsuzluğunu görmekle, astronomi'nin bize çizdiği modern âlem görüşleri ileri sürmede takaddüm etmişlerdir. Diyebiliriz ki, modern ilim, 2500 sene evvel eski Yunanistanda HERAKLİT'in sözlerinde raslanan mistik *ἄπειρον* mefhumunu aklî ve riyazî olarak ispat etmiştir. Antik devirde tasavvur edilen, tavanı gök, meşalceleri güneş ay ve yıldızlar olan küçük alemin yerine, milyarlarca yıldız, sayıya sığmayan yıldız sistemleri, birbirinden milyonlarca ışık senesi kadar uzak kalan kevkebleri bulunan, hududu olmayan evren gelmiştir. Bilhassa büyük mistik feylesofları garpta meselâ ERIUGENA, NİKOLAUS CUSANUS ve GIORDANO BRUNO bu modern dünya ve Allah görüşünü hazırlayanlar sayılabilirler.

Bu Allah, iptidai milletlerin ve yüksek dinlerin bile bir çok mümessillerinin anladıkları antropomorfik manâda bir şahsiyet olmaktan büyüktür. Şahsi eleman, Allahın sonsuzluğunu kâfi derecede temsil edemez. Allahın, mistikler için de bir bakımdan şahsiyet olması itiraf edilmelidir; onların bir kısmına göre —peygamberane dinde görüldüğü vechile— bu "şahıs oluş" Allahın zatına bağlıdır; zira Allah onlara nazaran sevgidir; o, yalnız insan kalbinin aşık hasretinin hedefi değil, kendisi de bahşeden, bağışlayan, insana inen, fedakâr sevgidir. Allahın bu şahıs oluşu, onun bir "sen" oluşu; insanın, kendisine, tam insanlar arasındaki ictimâî münasebetler şeklinde dua ve niyazda teveccüh etmesine sebeptir. Allahta hitap edilecek bir "sen" görmemiz, mistiklerin tecrübelerine göre sonsuz ilâhi varlığın kalbimizde *immanent* olduğu için mümkündür. O, "sırrımız" veya, eski lâtin Pantkot ilâhisinin sözleri ile "ruhun şirin misafiri" dir. Kalbimizde oturan Allah içimizde dua eder;⁹⁹ bunun için de PAULUS, Romalılara gönderdiği mektupta, "çünkü lâzım olduğu gibi nasıl dua, edeceğimizi bilmeyiz; fakat Ruh kendisi ifade olunamaz ahlârla yerimize dua eder" diye yazmıştır. PASCAL,¹⁰⁰

⁹⁵ HEILER, *Weltabkehr und Weltrückkehr ausserchristlicher Mystiker II: Die Bhakti der Bhagavadgita als Grundlage einer weltförmigen Tat- und Gesetzesethik*, Eine Heilige Kirche 22, 1940/1, 200 ff.

: ⁹⁶ Meselâ *Digha Nikaya* XVI 5, 30.

⁹⁷ PFEIFFER II 486; 553 f.

⁹⁸ *Digha-Nikaya* XIII 76 ff, HEILER *Buddhistische Versenkung* 25.

⁹⁹ [HEILER, *Gebet* 277; bak. ta SCHIMMEL, *Tasavvufu da dua ve niyazın bazı safhaları*, İlah. Fak. Dergisi 1953].

¹⁰⁰ *Memorial, Oeuvres complètes*, Paris 1892 I 348.

Allahın sesini işitmiştir ki “Eğer beni bulmuş olmasaydın, beni aramazdın”. Ve bu telâkkinin en güzel misallerinden biri, *Mesnevi*’nin meşhur hikâyesidir: Allahtan dualarında cevap almıyan bir dindar, dualardan bıkmıca Allahtan şu haberi almış: Her “Allah” demende, benim yüz “labbeyka” vardır¹⁰¹.

Mistiklerin hemen hepsi, kalblerinde hazır bulunan Allahla duada konuşmalarına rağmen, Allahın, hitap edilecek bir “sen” den çok fazla olduğunu anlamışlardır. Allahdaki bu “sen”, RUDOLF OTTO’nun güzel misaline göre, yalnız bir ümit burnudur ki, önün arkasında ebedi karanlıklarda kaybolan muazzam bir dağ kütlesi yükseliyor¹⁰². Bu sebeptendir ki, mistikler Allahı ekseriya, nötr olan bir kelime ile tavsif etmektedirler: “Allah Brahmandır”¹⁰³, “İkincisi olmıyan birdir”¹⁰⁴, “daima yaşıyan ateş”¹⁰⁵, “en iyi olan”¹⁰⁶, “mutlak iyi olan”¹⁰⁷, *Summum bonum*¹⁰⁸ (en yüksek iyi olan) *bonum omnia bonorum*¹⁰⁹ (bütün iyi olanların iyisi) veya mücerred bir şeyden bahseder gibi beyan etmeğe çalışmışlardır: *vera et prima unitas*¹¹⁰ (hakiki ve birinci birlik), *ineffabilis pulchritudo*¹¹¹ (ifade edilmez güzellik), *lux ineffabilis et incomprehensibilis*¹¹² (ifade ve ihata edilemez nur), *inffabilis maiestas*¹¹³ (ifade edilmez haşmet), *summa plenitudo* (en yüksek bolluk)¹¹⁴. Germen dillerinde Allâh mânâsına giren *Gott* kelimesi de, esas itibarile maskulin değil, nötr idi.

Bu ölçülmez Allah, hiç bir zaman akıl ile idrak edilemeyecek mutlak sırdırki, ona yalnız hürmet ve huşû ile ibadet edilir. Mistikler, bütün doğmatik ve teolojik beyanların kifayetsizliğini görmüşlerdir. Mistizizm, insanı harfin zulmünden kurtarır: “çünkü harf öldürür, fakat ruh dirilir” (2. Kor. 3, 6) İncilin bu sözünün hakikati maalesef hıristiyan ilâhiyatçıların çoğu tarafından unutulmuştur. İfade edilmez ilâhi sırta yalnız uzaktan ima eden dinî formül ve sembolleri bu sırrın kendisi ile karıştıran muteassib, ilâhların göze görünen heykellerini Allahın kendini sayan putperestini yaptığını aynı yapmış olur. Her hakiki teolojinin baş ve sonu, tasavvur ve ifade edilmez Allah’tır. Mistik Tanrı mefhumunun, mezhepleri ve dinler arasındaki münasebeti için de büyük bir önemi vardır. Bütün hıristiyan kiliseleri ile bütün büyük dinlerin mistikleri aynı ilâhi sırrı görüp onu aynı şekilde ifade edip sembolleştirmeğe çalışmışlardır. Mistiklerin remiz ve misal muhitleri, dualarında söyledikleri kelimeler, binlerce şeneden beri değişmemiştir. Tabiat tarihinde olduğu gibi din tarihinde de mevcut olan “mütevassıl kaplar” kanununa tabi olarak, mistizizm aynı zamanlarda ayrı ayrı dinlerde çiçek açmıştır: Çinde, Hind Brahmanismi ve Buddizminde ve Yunanistanda bilhassa m. ö. 6. ncı asırda; Hinduizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm’da da m. ş. 12.-14 asırlar arasında olduğu gibi muhtelif millet ve dinlerin mistikleri birbirlerinden habersiz kalmalarına rağmen, ruhan birbirlerine çok yakın bulunmuşlardır. Onlar,

¹⁰¹ *Mesnevi* II 189.

¹⁰² Rudolf OTTO, *Das Heilige* 276.

¹⁰³ *Taittiriya-Upan.* III 1 ff.; *Maitrayana-Upan.* VI 17; *Brhad-aranyaka-Upan.* II 11 ff.; III 4 f.

¹⁰⁴ *Chandogya-Upan.* VI 2.

¹⁰⁵ HERAKLİT, *Fragm.* B 30.

¹⁰⁶ PLOTİN, *Enn.* I 7, 1.

¹⁰⁷ CLEMENS ALEX., *Strom.* V 82.

¹⁰⁸ AUGUSTINUS, *Soliloquia* I 7.

¹⁰⁹ *Enarr. in Ps.* 134, 6.

¹¹⁰ *De vera rel.* 55.

¹¹¹ *Civ. Dei* IX, 22.

¹¹² AUGUSTINUS *Soliloquia* I 23.

¹¹³ *De ord.* II 24.

¹¹⁴ *Solil.* I 4.

ortaçağ ârifi JOACHİM DE FLORIS'in, mesihi kilisenin ikmalî olarak rüya halinde gördüğü *ecclesia spiritualis*, yani ruhani kiliseyi teşkil ederler: tapanların, murakebe edenlerin, aşıkların, dünyaya şamil olan cemiyeti, bütün zahiri birleştirme tecrübelerinden daha derin, daha kâmil olan bir mukaddes birliktir ¹¹⁵. SCHLEIERMACHER, bu "şimdi dağınık ve hemen görünmez olan dindar ruhların yüce cemiyetini" harikulâde kelimelerle "dostların bir korusu", "ihvanların irtibatı" olarak vasıflandırmıştır ¹¹⁶.

Hakiki mistiklerin hepsi başka dinlerin mümessillerinin tecrübelerinde kendilerine benzer veya onların aynı olan tasavvurları buldukları gibi, kendilerine yabancı ve garip görünen Allah tasavvurlarında bile ilâhî hakikatın farkına varmak kudretine sahiptirler. Hind mistik şiiri *Bhagavadgita*'da, KRİŞNA, kendisine tapan kırkala şöyle hitap ediyor: "İnsan herhangi ilâhî varlığa imanla ibadet etmeğe çalışsa, ben onun imanına bakar da kendisine doğru yerini gösteririm. Eğer kuvvetli imanla kendi ilâhının inayet ve lûtfunu ararsa, arzu ettiği ona nasip olur; çünkü ben kendisine iyilik yapmaktan hoşlanırım" ¹¹⁷.

Mistikler bu sebepten içinde doğup büyüdükları resmi dini aşırırlar.

Mistik Tanrı mefhumu evrensel bir genişliği haizdir; yalnız bir tek noktada içinde bir tahdit ve tektarafılık mevcuttur: Mistikler, Allahın tecellisini tabiatda, ferdin kalbinde, kalplerin hepsinde görüyorlar; fakat onu tarihte görmüyorlar. Tarihin manâsı burada: tarihi dünya gidişinin, nihayet onu kemale götüren bir tabiatüstü idaresidir. Mistikler için, selâmet, bu mahdut ve geçici dünyanın ötesindeki sakin *Nirvana*'nın girilmez ülkesinde; bir ezeli varlıktan inşa etmiş olanların bu ezeli ve ebedi varlığa dönüşünde bulunmaktadır. Bu noktada, peygamberane dinler daha geniş bir ufuk gösteriyorlar: Mazdeizm, Yahudilik, hristiyanlık, İslâm, dünyanın ikmalinden bahs edip bu alemin artık büsbütün değiştirileceğini bildirmektedirler. Bunların hepsi eskatolojik dinlerdir; mistik kurtuluş doktrinleri gibi yalnız uhrevî dinler değildir; onların ülküsü, Allahın bütün dünyada kurulacak melekutu, yani, hakikatın, adaletin ve sevginin egemenliğinin tesisidir ¹¹⁸. Bütün şeytanî kuvvetlerin yenilmesinden sonra, yeni bir gök te yeni bir yeryüzü peyda olacaktır.

Halbuki mistik Tanrı mefhumu ve tarihi eskatolojik görüş birbirine zıd değildir. İkisinin bir sentezinin en iyi misalleri, hristiyan ilâhiyatçılardan ORIGİNES ve Kappadokyalı kilise pederleridir. Onlar hem derin mistikler hem de eskatolojik feylesoflar idiler; zira *apokatastasis hapanton* fikrini geliştirenler onlardır [Bu fikir, dünyanın sonunda bütün şeylerin ezelde olduğu gibi mükemmel bir hale geleceklerini ileri sürmektedir; o, resmi katolik kilisesi tarafından reddedilmektedir]. Bu ilâhiyatçılardan daha muvaffak olan AUGUSTİN, neoplatonik mistizismi ile yahudi-hristiyan peygamberliği arasında ahenkli bir sentez yaratmış ve bu suretle bütün ortaçağlı kiliseye tesirler bırakmıştır. O, hem mistik *Confessiones* ve onların merkezini—annesi ile tam neoplatonik bir manâda temsil edilen ebedi hayata dair konuşmayı—hem de *Civitas Dei* (Allahın devleti) adlı, derin bir tarih teolojisini takdim eden muazzam eseri telif et-

¹¹⁵ Ernst BENZ, *Ecclesia spiritualis, Kirchenidee und Geschichtstheologie der franziskanischen Reformation*, Stuttgart 1934.

¹¹⁶ *Reden über die Religion* 232.

¹¹⁷ VII 21; *Bhagavadgita, Des Erhabenen Sang*, Jena 1915, 37 f.

¹¹⁸ HEILER, *Unsterblichkeitsglaube und Jenseitshoffnung*, Basel 1950.

¹²⁰ *Conf.* IX 10.

¹²¹ *Div. hom.* 4, 18 ff.

¹²² *Serm.* 81, 6.

¹²³ *Eckharis lateinische Schriften*, hsg. DENIFLE, 1886, 662.

miştir ki orada bütün dünya tarihi boyunca vakı olan, Allah ile şeytan arasındaki savaş, nihayet te—ZERDÜŞT'ün teolojisinde de gösterildiği vechile—adalet ve sevgi olan Allahın zaferi tavsif edilmiştir. Onun ilâhı [tam büyük müslüman dindarların, meselâ Abu Hamit GHAZZALİ'nin Allah mefhumu gibi] aynı zamanda her tek kalpte ve tarihin gidişinde işliyen, tarihte de son maksadını gerçekleştiren, nihayet yaratılmış olan ruhların hepsini kendine tabi kılan Allah'tır. Mistik ve eskatolojik Allah mefhumunun ahengi, eski kilisenin aynı mukaddes kitabında mevcut olan iki cümlelerin karşılaştırılmasında belli oluyor: onların birisi, Eski Ahid ariflerinden İSA SIRAH'ın sözüdür: "Evren, O dur" (43, 27). Halbuki bu söz, mücerred alınca, nispi ve gayri kâfidir; çünkü bir mühim suale cevap vermiyor: kötülük, fenalık nereden, nereye? Mistikler, ya 17. asrın alman mistiği JAKOB BÖHME'nin yaptığı gibi kötülüğün aslını tâ dünyanın aslında aramağa, yahud da kötü olanı bir yokluk, en yüksek var olmadan bir inhıraf, sırf mahrumiyet, noksan, eksiklik olarak belirtmeğe mecburdurlar. Kötülüğün manâsına dair bu beyanatı kafi bulmıyan, yalnız eskatolojik bekleme, Allahın şimdiden henüz her şey olmayıp istikbalde her şey olacağına dair inanışta bir çare bulabilir. O, İsa'nın ümidlerini canlandıran ve yine "evren" den bahseden bir incil sözünde ifadesini bulan bu iman, "ta ki Allah her şeyde her şey olsun". (1 Kor. 15, 18) sözünün tahakkukunu beklemektedir.

(Tercüme : Annemarie Schimmel-Tarı)